

انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی

محبوبه شمشیرگرها*

چکیده

نوشتن از زندگی به منزله یکی از فروع تاریخ‌نگاری، در تمدن‌های مختلف سابقه‌ای دیرین دارد. سنت زندگی‌نگاری در ایران با حرکت در شاخه‌هایی نظیر زندگی‌نامه‌نویسی، اتوبیوگرافی نویسی، یادداشت نویسی، سفرنامه نویسی، خاطره‌نویسی و نامه‌نگاری، یکی از رایج‌ترین گرایش‌های تاریخی-ادبی معاصر را شکل داده است؛ اما با وجود کثرت اقبال بدان و شکل‌گیری هزاران کتاب و تک‌نگاشت در دو سده و بویژه در دهه‌های اخیر در ایران، هنوز نمی‌توان از ژانری کلی مشتمل بر انواع نوشتارهای مشتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر نشان یافت. این مقاله با طرح ایده «زندگی‌نوشت» به منزله فراژانری که همه انواع و گونه‌های فرعی نوشته‌های مبتنی بر ماجراهای واقعی زندگی انسان را دربردارد، با بهره‌مندی از پژوهش‌های گذشته، به ارائه طبقه‌بندی جدید و بازتعریفی از گونه‌های متعدد آن می‌پردازد. سه جریان «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری» و «وقایع‌نگاری»، مهم‌ترین جریاناتی هستند که در زندگی‌نگاری‌ها دنبال می‌شوند. روایت زندگی آدمی با رویکرد واقع‌گرایانه، وجه غالب خویشی زندگی‌نوشت‌ها است. اما در کنار این وجه اصلی و برخی وجوه فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این ژانر، نقاط فصلی به صورت مرزهای سیال، لطیف و گاه غیر صریح دارند. در نوشتار پیش رو، با طبقه‌بندی این نوشته‌ها به اعتبار جایگاه راوی نسبت به سوژه در وهله اول و نیز برخی ملاحظات ساختاری نظیر صورت، محتوا و حجم، رایج‌ترین گونه‌ها در زندگی‌نوشت‌های فارسی از قبیل زندگی‌نامه، فرهنگ زندگی‌نامه‌ای، زندگی‌نامه، کارنامه، کارنامه، یادنامه، تک‌خاطره، تک‌خاطرات، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت‌نامه، خاطره‌نامه گزارشی، سفرنامه، دل‌نامه، نامه شخصی و وصیت‌نامه شخصی به شمار آمده است. این پژوهش پس از ملاحظه بیش از ۵۰۰ اثر و به شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

* استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی، گروه پژوهش‌های ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی،
mah.shamshirgarha@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۳/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۶/۲۰

کلیدواژه‌ها: اسناد تاریخی، انواع ادبی، سرگذشت‌نامه‌ها، خودسرگذشت‌نامه‌ها.

۱. مقدمه

«زندگی‌نگاری» از فروع تاریخ‌نگاری است که با ثبت مستقیم رویدادهای زندگی سبب می‌شود تاریخ شخصی در پیوند با تاریخ جمعی شکل بگیرد. با وجود آنکه نوشتن از زندگی در قالب‌های متنوع، به قدمت تاریخ فرهنگ انسان است، دوره مدرن را باید عصر تولد واقعی این دست نوشته‌ها دانست که در آن، ویژگی‌ها و ملازمات دوران تجدد، زندگی‌نگاری را در مسیری متمایز و روشن‌تر از قبل، به پیش بُرد. در ایران نیز سنت زندگی‌نگاری، با حرکت در شاخه‌هایی نظیر زندگی‌نامه نویسی، اتوبیوگرافی نویسی، یادداشت نویسی، سفرنامه نویسی، خاطره‌نویسی و نامه‌نگاری، یکی از مهم‌ترین گرایش‌های تاریخی - ادبی معاصر را شکل داده است. با وجود سابقه زندگی‌نگاری در ایران و اساساً دنیای اسلام در سه وجه رجال‌دربار، عالمان اسلامی و ادبا و شعرا در قالب‌هایی نظیر برخی تواریخ، انواع طبقات، تذکره‌ها، رجال، تراجم احوال و سیره‌ها، بازپیدایی آن به معنای گونه‌ای جدید در نوشتار، به عصر مدرن، همزمان با بیداری ایرانیان و آشنایی آنها با فرهنگ و تمدن غرب از میانه و بویژه اواخر دوره قاجار و همزمان با نهضت مشروطه مربوط می‌شود. این حرکت بویژه در نوع یادداشت‌نگاری و خاطره‌نویسی، بعد از انقلاب مشروطه نیز ادامه پیدا کرد تا این که با روی کار آمدن حکومت رضا شاه روند نگارش خاطرات فروکاست. پس از رواج نسبی یادداشت‌ها و خاطرات فردی در فضای نسبتاً باز سیاسی پهلوی دوم، پیروزی انقلاب اسلامی و بویژه رویداد بزرگ جنگ تحمیلی، این گونه نوشتاری را در ابعاد مختلف به اوج خود رساند. به طوری که این دوره را می‌بایست عصر شکوفایی ژانر زندگی‌نوشت‌های ایرانی در گونه‌ها و جریان‌های مختلف آن دانست. با وجود این، هرچند در غرب، سالیان درازی است که زندگی‌نگاری در انواع گوناگون آن به ژانری مشخص و گسترده تبدیل شده، در ایران به دلایل مختلف، چندان مورد اعتنای پژوهش‌گران قرار نگرفته و با وجود آنکه گاه از برخی قالب‌های آن، به طور جداگانه و پراکنده سخن گفته شده، هنوز به منزلهٔ آبرژانری مستقل، هویتی متمایز نیافته است. حال آنکه، با عنایت به کثرت اقبال به این نوع نوشتاری و شکل‌گیری هزاران کتاب و تک‌نگاشت در دو سده و بویژه در دهه‌های اخیر، به نظر می‌رسد وقت آن رسیده که این حرکت، به منزلهٔ ژانری تاریخی - ادبی و با هویتی مشخص در کنار دیگر گونه‌های ادبی و

تاریخی، بازشناخته شده و ژانرهای فرعی، خاستگاه‌ها، اهداف، روش‌ها و ساختارهای آن به‌طور جدی مورد توجه قرار گیرد. این مقاله، کوششی است در تبیین این مسأله.

۲. پیشینه پژوهش

سابقه آثار پژوهشی درباره تاریخ انجام پژوهش درباره زندگی‌نوشت‌ها را در ایران اعم از نگارش و ترجمه، می‌توان در دو شاخه خاطره‌نویسی و زندگی‌نامه نویسی دنبال کرد. نظر به پیشتازی خاطره‌نویسی و یادداشت نویسی در برابر سایر زندگی‌نگاری‌های مدرن، تأمل درباره این نوع نوشتار نیز از تقدم برخوردار است.^۱ شاید بتوان اثر برت فرگنر (Bert G.Fragner) را نخستین پژوهش جدی درباره زندگی‌نوشت‌های فارسی دانست که در کنار مقدمه محققانه درباره تاریخ خاطره‌نویسی در ایران، به‌طور خاص بر آغاز خاطره‌نگاری‌های^۲ مدرن فارسی در دوره قاجار، ذیل توجه به خاطرات و یادداشت‌های سفر و حضر سه تن از رجال سیاسی ایران متمرکز شده است.^۳ با وجود رواج نسبی خاطره‌نگاری و یادداشت نویسی در پهلوی دوم که بازتاب آن را می‌توان در نشریه خاطرات وحید^۴ ملاحظه کرد، پرداختن به مبانی زندگی‌نگاری و جنبه‌های نظری آن، چندان مورد توجه نبود. این مهم پس از پیروزی انقلاب و با درک نقش تاریخ زندگی افراد در ثبت وقایع انقلاب اسلامی از سوی برخی نهادها و تاریخ‌نگاران سیاسی، در جهت تحکیم استنادات تاریخی روایت‌های اشخاص، مورد توجه قرار گرفت. در اولین و پُررنگ‌ترین گام، می‌توان به تلاش‌های گروه پژوهشی خاطرات در بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی در راستای طرح «تاریخ انقلاب به روایت خاطرات» اشاره کرد.^۵

با اوج گرفتن توجه به خاطره‌نویسی و یادنگاری‌ها، معدودی از پژوهش‌گران به مبانی نظری این مقوله نیز بیش از پیش اقبال کردند. علیرضا کمری^۶، احمد اخوت^۷، احمد اشرف^۸، احمد شعبانی^۹، احمد دهقان^{۱۰}، محمدرضا ایروانی^{۱۱} و سمیه عباسی^{۱۲} در دهه‌های اخیر با اقبال به مقوله خاطره، یادداشت و سفرنامه بر آن بوده‌اند تا تاریخچه، مصادیق، چستی و حدود این نوع نوشتارها را روشن کنند. گفتنی است ماهیت خاطره به منزله هسته اصلی رویکرد یا گونه‌ای که امروزه در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری به نام «تاریخ شفاهی» از آن یاد می‌شود، توجه برخی پژوهان اخیر را به این موضوع جلب کرده که در این مجال به همین اشاره بسنده می‌شود.

اما بخش قابل توجه پژوهش‌های موجود، به زندگی‌نامه‌ها تعلق دارد که شناخته‌شده‌ترین و متداول‌ترین گونه زندگی‌نگاری است. شاید ترجمه *زندگی‌نامه‌ها* از محمد عبدالغنی حسن، اولین توجه جدی به این مقوله در زبان فارسی باشد.^{۱۳} در این اثر که برای اولین بار در سال ۱۳۶۲ به فارسی ترجمه و منتشر شد، تاریخ پیدایش و انواع زندگی‌نامه با تأکید بر زندگی‌نامه‌های بزرگان و دانشمندان مسلمان و جهان عرب، ملاحظه می‌شود. چگونه زندگی‌نامه بنویسیم؟^{۱۴} از برایان د. آزیرون و ریچارد سایر، اثری دیگر این بار متمرکز بر زندگی‌نامه نویسی در غرب است که در سال ۱۳۹۲ منتشر شد. این کتاب در دو بخش، ترجمه‌ای از بخش‌هایی از کتاب‌های «نوشتن بیوگرافی و اتوبیوگرافی»^{۱۵} و «چگونه بیوگرافی و تاریخچه شرکت بنویسیم؟»^{۱۶} است. همچنین در *از سرگذشت‌نویسی به داستان‌نویسی (آیینی نو در نگارش)*^{۱۷} با رویکردی متفاوت، سعی شده با ربط زمینه تاریخی و ادبی این نوشته‌ها، دیدگاه‌های افرادی که تاکنون به صورت پراکنده به این موضوع پرداخته‌اند، به صورت یکجا گردآوری شود.

نکته قابل توجه آنکه پس از افزایش تعدد و تنوع زندگی‌نوشت‌های جنگ خصوصاً در قالب‌هایی بدیع و کم‌سابقه، برخی پژوهش‌گران بویژه در دو دهه اخیر، در راستای ارتقای سطح کیفی نگارش و نیز تحلیل و نقد این آثار، به زمینه‌ها و زوایای مختلف زندگی‌نگاری انسان‌های جنگ، به صورت مستقل یا متناسب با برگزاری نشست‌ها و همایش‌هایی چند^{۱۸} پرداخته‌اند. علیرضا کمری، غلامرضا کافی^{۱۹}، محمدرضا سنگری^{۲۰}، محمدحسین صنعتی^{۲۱} و مهدی کاموس^{۲۲} از جمله صاحب‌نظرانی هستند که به این مقوله اهتمام ورزیده‌اند.

با وجود آثاری که تاکنون به نگارش درآمده، هنوز از تشخیص ژانری مستقل با محوریت روایت‌های واقع‌گرایانه از زندگی، چنانکه باید، اثری نیست و این کاستی، تاکنون تبعاتی در پژوهش‌های این حوزه به دنبال داشته است. از آن جمله، نمی‌توان از طبقه‌بندی مشخصی نشان یافت که - تا جای ممکن - همه صورت‌های نوشتاری موجود را در بر گیرد. از این رو، غالباً وجوه شباهت و تمایز گونه‌های متنوع، نادید انگاشته می‌شود. برای مثال، برخی، خاطره‌نویسی و یادداشت‌نویسی را هرچند با اندکی تسامح، نوعی زندگی‌نامه خودنوشت معنا کرده‌اند.^{۲۳} دیگر آنکه، گاه انواعی نظیر «خاطره‌نامه» و «تک‌خاطره» که در ایران به صورت گسترده رواج دارند، هنوز پس از گذشت چندین دهه از شکل‌گیری، دارای هویت و نامی مشخص نیستند. نگارنده در نظر دارد ضمن پیشنهاد اصطلاح «زندگی‌نوشت» به منزله ژانری کلی مشتمل بر انواع نوشتارهای مشتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر، با

رویکردی جدید، ضمن بهره‌مندی از پژوهش‌های گذشته، طبقه‌بندی کلی و تا جای ممکن فراگیر از آنها ارائه کرده و از گونه‌هایی که به صورت مشخص و مجزا بدان‌ها پرداخته نشده، سخن گوید.

۳. اصطلاح «زندگی‌نوشت»

نگارنده این اصطلاح را تقریباً معادل life writing به منزله نوعی گسترده مشتمل بر انواع فرعی نوشته‌های مبتنی بر زندگی واقعی انسان و ماجراهای آن در نظر گرفته و آثاری نظیر زندگی‌نامه، خود زندگی‌نامه، یادداشت‌های شخصی، نامه‌های شخصی، زندگی‌نامه‌های داستانی، خاطره‌نامه‌ها و تک خاطره‌ها را ذیل این گونه اصلی قابل تعریف می‌داند. این اصطلاح در اروپا هرچند در قرن هجده به ثبت رسیده اما در دهه ۱۹۸۰ مورد اقبال قرار گرفته است. مفهوم این اصطلاح، ژانری مستقل را دربردارد و شامل هر نوشته‌ای می‌شود که در آن، یک فرد از زندگی خود یا دیگری می‌گوید. (Encyclopedia of life writing, 2001: p.ix) در غرب از همه آثاری که عمدتاً در دو قرن اخیر، گاه مطابق با واقعیت‌های زندگی و گاه با بهره‌گیری مستقیم از آن‌ها، صرف‌نظر از قالب‌های متنوعی که متن در چارچوب آنها شکل گرفته، ذیل این عنوان کلی یاد می‌شود. توجه به این نوع نوشته به پشتوانه آثار و پژوهش‌های موجود، چنان است که در سال ۲۰۰۱ دایره المعارفی پُربار و ارزشمند در این موضوع منتشر شد که در این نوشتار مورد توجه جدی قرار گرفته است.

گفتنی است هر چند زندگی‌نگاری به قالب بیانی خاصی محدود نمی‌شود و ساختارهایی متنوع و متعدد از کتیبه‌ها و قطعات موزون تا روایت‌های خطی را دربرمی‌گیرد، مُراد از اصطلاح مذکور، تنها صورت‌های نوشتاری در ساختار کتاب یا تک‌نگاشت است که به اصلی‌ترین گونه‌های آن اشاره خواهد شد.

تعلق زندگی‌نوشت‌ها به تاریخ یا ادبیات از قدیمی‌ترین، پرچالش‌ترین و شایع‌ترین مباحث در این موضوع است که بحث درباره آن، در این مقال جای ندارد.^{۲۴} فی‌الجمله همه انواع زندگی‌نوشت، دارای سرشت و ماهیتی ترکیبی و در طیفی می‌گنجند که در دو سوی آن، صبغه تاریخی و ادبی در قوی‌ترین صورت با لحاظ عواملی متعدد چون موضوع، زبان، سبک، ساختار و آراستگی کلام، بروز می‌یابد. مع‌الوصف، نگارنده بر آن است که ارزش اصلی و مقدم این دست نوشته‌ها در دلالت و شأنت تاریخی، لزوم تعریف آنها را به منزله نوعی تاریخی - ادبی و نه برعکس (با اعتبار رعایت ترتیب کلام) روشن می‌کند.

۴. انواع زندگی‌نوشت

زندگی‌نوشت در وجه نظری (ontology) به رخدادهایی که در زندگی افراد اتفاق افتاده، صرف‌نظر از شکل ساختاری آنها، و در وجه معرفت‌شناسی (Epistemology) به بروز و شکل‌گیری روایت‌های زندگی در قالب‌های ظاهری اشاره دارد. زندگی‌نوشت‌ها در وجه معرفت‌شناسی خود، بسته به عواملی نظیر دیدگاه نویسنده نسبت به زندگی و رخدادهای اجتماعی، نحوه تمرکز او بر بُعد یا ابعادی خاص از زندگی و روشی که او برای ثبت روایت‌های زندگی برمی‌گزیند، دارای ساخت‌هایی متنوع‌اند که ممکن است با یکی از عناوین زندگی‌نامه، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت شخصی، کارنامه و غیره شناخته شوند. به عبارت دیگر رخدادهای زندگی هر فرد و آنچه به عنوان «فکت» یا گزاره‌های زندگی‌نگاری از آن یاد می‌شود ممکن است متأثر از ذهنیت، تجربیات، مقاصد، توانایی‌ها بویژه در زمینه درک و دانش‌های قبلی و قوت حافظه، زبان، روحیات نگارنده یا راوی و نیز شرایط زمانه و پسندهای رایج، صورت‌هایی گوناگون را ذیل گستره فراخ زندگی‌نوشت رقم بزنند.

روایت زندگی آدمی با رویکرد واقع‌گرایانه، وجه غالب خویشی زندگی‌نوشت‌ها است. اما در کنار این وجه اصلی و برخی وجوه فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این ژانر اصلی، دارای نقاطی فصل به صورت مرزهایی سیال، لطیف و گاه غیر صریح‌اند که همین امر موجب شده تا در عین تشخیص نسبی هر یک، تمایز قطعی میان آنها مشکل به نظر آید. شاید بتوان برای درک این مفهوم تنها برای تقریب به ذهن، رودخانه‌ای عریض و خروشان با امواج و انهار و شعبه‌های متعدد را مجسم کرد. امواج و جریانات رودخانه پرخروش زندگی‌نوشت مانند زنجیره‌ای به هم متصل و در عین حال جداگانه، چنان در ذهن ترسیم می‌شود که تعیین حد فاصل و مرز هر یک با دیگری سخت و پُرشائبه می‌نماید و حتی گاه اظهارنظر قطعی در خصوص آنکه هر یک از این جریانات و امواج، کجا آغاز می‌شوند و کجا به پایان می‌رسند، ناممکن و غیر قابل دفاع است.^{۲۵} در تعبیری منطقی شاید بتوان رابطه میان انواع و قالب‌های مختلف زندگی‌نوشت را رابطه عموم و خصوص من وجه دانست که هرچند در موضوع، غایت و روش کار، بین هر یک شباهت‌هایی وجود دارد، نمی‌توان از ناهمگونی‌های آنها چشم پوشید.

در ایران، تنوع و تکرر آثار موجود - چه از حیث شماره و چه موضوع و ساختار و پدیدآورنده و ناشر - بویژه در زمینه جنگ تحمیلی، کم‌مایگی مطالعات زندگی‌نگاری و نیز

اساساً تعلق این ژانر به عامه مردم، خارج از پابندی‌های متداول در آثار آکادمیک، در کنار سیالیت مرز میان انواع مختلف که پیشتر بیان شد، طبقه‌بندی گونه‌های زندگی‌نوشت را بسی دشوارتر ساخته است. تا جایی که نگارنده به پشتوانه صدها اثری که در این موضوع از نظر گذرانده، بر آن است که ارائه تقسیم‌بندی دقیق، ثابت و قطعی از آنها تقریباً غیرممکن است.^{۲۶} اما از آنجا که هر گونه بررسی و شناخت بالأخص، جز با طبقه‌بندی حاصل نمی‌آید، از همان آغازین پژوهش‌ها، مسئله طبقه‌بندی بویژه درخصوص خودنگاری‌ها با ابنا بر مقوله‌های مختلف نظیر شکل و قالب بیانی، موضوع و محتوا^{۲۷}، عنصر روایت^{۲۸} و تسلسل آن^{۲۹}، زاویه دید^{۳۰} و نوع پرداخت^{۳۱} - مورد توجه قرار داشته است.^{۳۲} طبقه‌بندی‌های پراکنده، غیر جامع و نه چندان کارآمد از زندگی‌نوشت‌های فارسی، بر لزوم ارائه طبقه‌بندی دیگری با لحاظ حاصل تلاش‌های گذشته، تأکید دارد که در ادامه این مقاله، درخور بضاعت اندک نگارنده، مورد اهتمام است. گفتنی است بنا به توضیحات مذکور، اصرار بر لحاظ حداکثری نقاط تمایز زندگی‌نوشت‌ها، دامنه تفریعات را به درازا خواهد کشاند. برای مثال، راقم این سطور پس از بررسی ۵۰۰ زندگی‌نوشت، دست‌کم به ۶۰ گونه دست یافت که بنا به لزوم کاربست اجمال در اصل طبقه‌بندی، با صرف‌نظر از جزئیات ناهمخوان میان نوشته‌های هم‌مرز و اغماض نسبت به ویژگی‌های کاملاً شناور و غیرقطعی، دامنه تقسیمات را مطابق آنچه خواهد آمد، کوتاه کرد.

۱.۴ جریان‌های عمده زندگی‌نگاری

سه جریان «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری» و «وقایع‌نگاری»، عمده جریانات پُرخروشِ رودخانه زندگی‌نگاری را تشکیل می‌دهند.

۱.۱.۴ خویش‌نگاری

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های خاطره‌نگاری فردی که در آن، همیشه یک انسان از «خود» و از «من» وجودی خویش سخن می‌گوید، نوشته‌های متمرکز بر فردیتِ راوی در افکار و رفتار اوست. در خویش‌نگاری که ویژگی اصلی آن، برجستگیِ تجلیِ «من» در روایت‌های ناظر به زندگی انسان است، سوژه (شخصیت اصلی) و راوی از هویتی یکسان برخوردارند. با وجود سابقه زندگی‌نگاری در کتیبه‌های مصر باستان، بر اساس نظر پژوهش‌گرانی نظیر گئورگ میش، سابقه خویش‌نگاری را بایست در ایران باستان و بویژه کتیبه بیستون

داریوش جُست. (اشرف، ۱۳۸۸: ۳۴۳) نگارنده با تکیه بر محوریت حضور «من» راوی در شکل‌گیری این نوشتارها، وقایع‌نگاری‌هایی را که در سنت ادبیات فارسی، از آنها در قلمروِ خاطره‌نویسی یاد می‌شود، خارج از دایره خویشتن‌نگاری می‌داند. توجه به همین نکته است که موجب تفریعِ خاطرات بر انواعی نظیر اتوبیوگرافی، گزارش مشاهدات و نوعی فیما بین آنها شده است.^{۳۳} فی‌الجمله، در میان انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی، تک خاطره، تک خاطرات، خاطره‌نامه‌ها، اتوبیوگرافی‌ها و یادداشت‌نامه، به منزله نهرها و شعبه‌های کوچکی هستند که منشعب از جریان اصلی خویشتن‌نگاری، جاری‌اند.

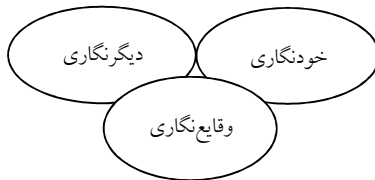
۲.۱.۴ دیگرنگاری

در جریان دوم، که بخش بزرگی از رودخانه عظیم زندگی‌نگاری را به خود اختصاص داده، شخصیت اصلی یا سوژه، فردی غیر از نویسنده یا راوی است. در کنار زندگی‌نامه‌ها که بیشترین گستره این جریان از آن‌هاست، نیک لازم است از آثاری یاد شود که هرچند در نظر اول، ساختار، زاویه دید و حضور راوی اول شخص، شائبه تعلق به خویشتن‌نگاری را به ذهن متبادر می‌کند، روایت‌های زندگی فردی دیگر در آنها برجستگی دارد. در این خاطره‌ها، معمولاً یکی از نزدیکان، دوستان، آشنایان و اعضای خانواده راوی - و نه خود او - شخصیت اصلی است و اعتبار راوی، تنها از جهت بیان رخداد‌های زندگی شخص غایب است. از این خاطرات می‌توان تحت عنوان «خاطرات دیگر محور» یاد کرد.

۳.۱.۴ وقایع‌نگاری

در جریان سومی که در رویداد زندگی‌نگاری جاری است، رخداد‌های بیرونی از دریچه بیان رویداد‌های زندگی فردی خاص به منزله راوی حکایت می‌شوند. سابقه خاطره‌نویسی ایرانیان در دوره کلاسیک و حتی آنچه در طلیعه خاطره‌نگاری مدرن در دوره قاجار شکل گرفت، در این جریان قابل جستجو است. یادداشت‌هایی که جنبه تاریخی و گزارشی آنها بر جنبه‌های شخصی، فزونی دارد و نیز خاطره‌نامه‌ها و تک خاطراتی که در آنها اهتمام راوی، نه بر بیان ویژگی‌ها و روحیات درونی خود، بلکه بیان مشاهدات بیرونی است، در این زمره می‌گنجد. از این جهت گاه از خاطره‌نگاری با چنین رویکردی به عنوان «مشاهده‌نگاری»^{۳۴} تعبیر شده است.

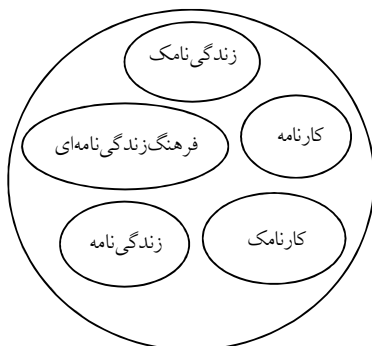
نکته قابل توجه آنکه قائل شدن به حد فاصلی کاملاً ممیز بین هر یک از این جریانات - چنانکه قبلاً اشاره شد - خطاست و مقصود از این طبقه‌بندی، قضاوت درخصوص کلیتِ محتوایی متن است. چه بسا چنانکه در نمودار ذیل نشان داده شده، بتوان از زندگی‌نوشت‌هایی نشان یافت که در طیفی از این جریانات قرار داشته باشند.



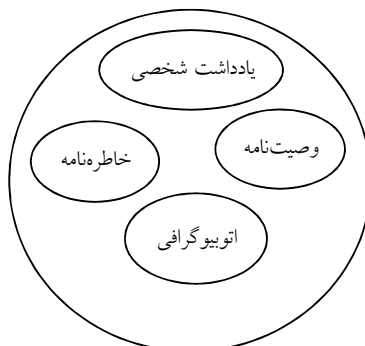
۲.۴ متداول‌ترین گونه‌های زندگی‌نوشت

در کنار جریانات عمده زندگی‌نگاری، در ادامه از متداول‌ترین گونه‌های آن در ایران، با ذکر مختصاتی از هر یک و تأکید بر مقایسه‌گونه‌های هم‌جوار، سخن خواهیم گفت. با گذر از طبقه‌بندی‌هایی که تاکنون به اعتبار عوامل و عناصر متعدد صورت گرفته، انواع زندگی‌نوشت را می‌توان در وهله اول با تأکید بر زاویه روایت، ذیل دو گونه عمده «او - راوی» و «من - راوی» گنجانند.

انواع او - راوی



انواع من - راوی



۱.۲.۴ گونه‌های «او - راوی»

۱.۱.۲.۴ زندگی‌نامه

بیوگرافی، زندگی‌نامه یا سرگذشت‌نامه، متنی طولانی و گسترش یافته از تمام زندگی یک شخص است که معمولاً به عنوان شاخه‌ای از تاریخ و ادبیات مورد ملاحظه قرار می‌گیرد. ریشه این واژه، یونانی و برگرفته از دو واژه زندگی (bio) و نگارش (graphy) است. در اهمیت این نوع، همین بس که در غرب از آن به منزله نوعی از زندگی‌نوشت یاد می‌شود که بر سایر انواع، سایه می‌اندازد. در فراگیرترین تعاریف غربیان از زندگی‌نامه، از این متن به عنوان تاریخ زندگی یک شخص یا تاریخ شخصی (personal history) یاد می‌شود. (Encyclopedia of life writing, v1, 2001: 109-110) به عقیده مارک پاچر (marc patcher)، صاحب‌نظر در هنر بیوگرافی نویسی، زندگی‌نامه، یک زندگی کامل است که اغلب اما نه همیشه، در یک خط از تولد تا شهرت، حرکت می‌کند. جوذیت بارینگتون (Judith Barrington) نیز زندگی‌نامه را داستان کامل زندگی می‌داند که چنانکه از نامش پیداست نویسنده در آن تلاش میکند تا تمام عناصر زندگی‌اش را به ثبت برساند.^{۳۵}

۲.۱.۲.۴ زندگی‌نامک

از حیث ایجاز و تفصیل، زندگی‌نامه می‌تواند در چند سطر تا چند جلد، گذشته سوژه را بازسازی کند. به زندگی‌نامه‌هایی که محتوای آنها مروری موجز یا مختصر بر کلیات و مهم‌ترین رخدادهای زندگی است، در مقابل زندگی‌نامه‌هایی مفصل که به تاریخچه زندگی همراه با جزئیات اختصاص دارند، زندگی‌نامک اطلاق می‌کنیم. این دست نوشته‌ها که تاکنون در قالب‌هایی متنوع اعم از مقاله، تک‌نگاشت و بخشی در میان سایر زندگی‌نوشت‌ها منتشر شده‌اند، نه در جهت شرح کامل زندگی یک فرد، بلکه به قصد آشنایی مختصر با او رقم خورده‌اند و می‌توان برخی از آنها را معادل «مقاله بیوگرافیک» (autobiography article) در غرب دانست.

۳.۱.۲.۴ فرهنگ زندگی‌نامه‌ای

به مجموعه‌ای از زندگی‌نامه‌ها و غالباً زندگی‌نامک‌ها گفته می‌شود که معمولاً بین سوژه‌ها در آنها زمینه‌های مشترک از حیث موضوع، دوره زمانی و از این قبیل وجود دارد. این آثار از سابقه‌ای دیرین در طول تاریخ زندگی‌نگاری برخوردارند؛ به‌طوری‌که آغاز زندگی‌نگاری را می‌توان در غرب با اثر پلوتارک (Plutarch)، نویسنده یونانی (۴۶-۱۲۰م)

در این قالب ردیابی کرد. چنانکه در سنت زندگی‌نامه‌نویسی اسلامی نیز پس از ظهور طلیعه سیره‌نویسی در قرن دوم، کم‌کم توجه به این قالب سستی (تک زندگی‌نامه) به سوی شکل‌گیری فرهنگ‌های زندگی‌نامه‌ای با عناوینی نظیر طبقات، تراجم، تبارنامه‌ها و تذکره‌ها^{۳۶} تغییر جهت داد. گفتنی است در طول چند دهه اخیر نیز بسیاری از زندگی‌نامه‌های کوتاه شهدا با لحاظ تناسب و شباهت از حیث شهر و مکان جغرافیایی، شغل، رسته، یگان، عملیات و از این قبیل، در این ساختار منتشر شده‌اند.

۴.۱.۲.۴ کارنامه

کارنامه در کنار گونه‌های دیگر زندگی‌نامه، زیرمجموعه‌ای با سابقه دیرین از این نوع زندگی‌نوشت به شمار می‌آید. درحالی‌که رسالت زندگی‌نامه‌های اصیل و نمونه، شرح کامل و ترسیم تاریخچه زندگی یک فرد است و در آنها، حیات، خلقیات، محیط زندگی و نیز تأثیرات و تجربیات سوژه در راستای ترسیم شخصیت او در ابعاد مختلف ارائه می‌گردد، در کارنامه تنها به رویدادهای برجسته زندگی فرد، آن‌هم غالباً در ابعاد اجتماعی و سیاسی پرداخته می‌شود. سوژه این آثار، غالباً از مشاهیر جامعه و متعلق به طبقه‌ای اثرگذار است. در کارنامه نگاری که معمولاً در سال‌های پایانی عمر یا پس از مرگ فرد نوشته می‌شود، نویسنده که اغلب فردی غیر از سوژه است، با مروری مختصر بر رویدادهای سرنوشت‌ساز زندگی، بخش عمده آن را به خدمات و اثرات او اختصاص می‌دهد و از این جهت، این دست نوشته‌ها، بیش از سایر زندگی‌نوشت‌ها از ادبیات فاصله گرفته و به تاریخ نزدیک می‌شوند. اغلب، نگارش کارنامه رجال علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، به مناسبت برگزاری مراسم بزرگداشت و به قصد تجلیل از آنها صورت می‌گیرد.

۵.۱.۲.۴ یادنامه

لغت نامه دهخدا آن را به معنای کتابی حاوی مقاله‌های متعدد دانسته که به یاد کسی یا به مناسبت ولادت و گذشت سالیان عمر او در دوره زندگانی یا پس از مرگ وی نوشته می‌شود. (دهخدا، ذیل مدخل «یادنامه») از آنجا که در بخشی از اغلب این آثار، زندگی‌نامه و خاطرات و مصاحبه‌هایی درخصوص شرح حال سوژه درج می‌شود، آنها را می‌توان در زمره زندگی‌نوشت‌ها و از شاخه‌های فرعی کارنامه به شمار آورد. گفتنی است معمولاً سوژه این آثار، فردی پیش‌کسوت و دارای خدمات و اثرات علمی و فرهنگی است و انتشار آنها، عمدتاً چه در زمان حیات فرد و چه پس از آن، جنبه تقدیر و تجلیل دارد. محتوای آنها

نیز اغلب به صورت مجموعه نوشتاری با ساختار متنوع، گردآوری می‌شود. معمولاً مقالاتی که در یادنامه‌ها منتشر می‌شود در موضوع مورد علاقه یا تخصص سوژه فراهم می‌آید. در برخی نیز، به گردآوری منتخبی از آثار خود فرد بسنده می‌شود. اگر یادنامه به فراخور مراسم بزرگداشت و جشنی منتشر شود بدان «جشن نامه» نیز گفته می‌شود.

۶.۱.۲.۴ کارنامهک

کارنامه‌هایی کوتاه را که در آنها به ارائه فهرستی از برجسته‌ترین اقدامات سوژه در زندگی عموماً اجتماعی و سیاسی او اکتفا می‌شود، کارنامهک می‌نامیم. در این آثار که به‌طور موجز و مختصر تهیه می‌شود و معمولاً از چند برگ تجاوز نمی‌کند، پس از بیان مشخصات کلی شناسنامه‌ای و گاه اندکی فراتر از آن، رؤوس خدمات، آثار و فعالیت‌های فرد درج می‌شود. از آنجا که کارنامهک، خلاصه و برگزیده‌ای از کارنامه است، شاید بتوان رزومه‌های آکادمیک مرسوم را نیز که در آنها سیاهه‌ای از فعالیت‌های علمی، پژوهشی و خدماتی سوژه درج می‌شود، در این زمره خواند.^{۳۷}

۷.۱.۲.۴ زندگی‌نامه داستانی

زندگی‌نوشت‌های داستانی نوعی از زندگی‌نوشت هستند که در برجسته‌ترین ویژگی، شأنیت تاریخی خود را در راستای کسب وجهه ادبی از دست داده‌اند. چنانکه پیشتر آمد، غالباً در زندگی‌نامه‌های اصیل، اهتمام بر شرح رویدادهای تاریخی زندگی، بدون تصرف‌های ناشی از آفرینش‌های هنری و خیال‌ورزی‌های داستان پردازانه قرار دارد و وجه ادبی آنها مربوط به درون‌مایه و موضوعات انسانی، هیجانی و عاطفی و کاربردهای زبانی زیبا، بلیغ و دل‌نشین است. حال اگر هر یک از روای - نویسنده، راوی یا نویسنده، به قصد جذاب‌تر شدن نوشته، در رخدادها تصرف کرده و روایت‌هایی اعم از فرعی و اصلی را به روایت‌های واقع‌گرایانه افزوده یا از آنها بکاهد، گونه‌ای دیگر با نام زندگی‌نامه داستانی رقم خواهد خورد. از این گونه نوشتاری، می‌توان به عنوان رمان تاریخی یا رمان‌های زندگی‌نامه‌ای یاد کرد.^{۳۸}

گفتنی است توضیحاتی که از نظر گذشت، درخصوص گونه‌هایی دیگر نظیر اتوبیوگرافی، خاطره‌نامه و سفرنامه مصداق خواهد داشت و در ادامه، از تکرار مطالبی مشابه درباره انواعی مانند «اتوبیوگرافی داستانی»^{۳۹}، «خاطره‌نامه داستانی» و «سفرنامه داستانی» خودداری خواهد شد.

۲.۲.۴ گونه‌های «من - راوی»

در بخش دیگری از فرا ژانر زندگی‌نوشت، ماجراهای زندگی فرد از زاویه دید خویش روایت شده و غالباً به قلم خود او به نگارش درمی‌آید. در گونه‌های متنوع این شیوه روایت، یک «من» مسئولیت روایت زندگی را برعهده دارد که البته ممکن است موضوع آن، کاملاً شرح حال و زندگی خود نباشد. در گونه‌های مذکور، «راوی» اول شخص، روایت‌هایی از حال یا گذشته خود بیان می‌کند؛ اعم از اینکه سوژه اصلی آنها خویشان باشد یا نباشد.

می‌توان به طور معمول، یادنگاری‌ها را در دو شاخه عمده خاطره‌نویسی و یادداشت‌نویسی، آنگاه که با غلبه جنبه فاعلیت راوی در گفتار و عملکردهای گذشته به نگارش درمی‌آیند در دامنه خویشتن نگاری، و آنگاه که برجستگی نقش «من» در روایت‌ها بر وجهه شهودی و استماعی تکیه دارد، در دامنه دیگرنگاری یا وقایع‌نگاری تعریف کرد.

خاطره‌نویسی که با نگرش و استنادی شخصی، تجربی و شهودی به تاریخ همراه است (فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۷) و گاه به اشتباه از آن با عنوان «خاطرات نویسی» یاد می‌شود، شاخه‌ای از زندگی‌نگاری با بُن‌مایه خاطره است و انواعی مانند اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه و تک خاطرات و انواع ترکیبی آن را شامل می‌شود.^{۴۱} به طور متداول، خاطره‌نویسی، زیرمجموعه زندگی‌نامه‌نویسی و یکی از فروع آن شناخته و معرفی می‌شود^{۴۱} که این برداشت، صحیح و دست‌کم دقیق نیست. در این دیدگاه، مهم‌ترین کارکرد خاطره، بهره‌مندی از آن به عنوان یکی از منابع مهم زندگی‌نامه نویسی است. شاید علت این اشتباه، اولاً اصرار در لحاظ زندگی‌نامه به عنوان نمونه تام و برتر، و تمایل در حفظ سیطره زندگی‌نامه با قائل شدن به فرع‌پنداری سایر انواع موجود است. ثانیاً به نظر می‌رسد نادیده انگاری نوعی فراگیر به منزله ابر ژانر زندگی‌نوشت، و توجه به انواع دیگر آن در عرض زندگی‌نامه‌ها، بستر این تلقی نادرست را فراهم کرده است.^{۴۲}

۱.۲.۲.۴ تک خاطره

تک خاطره برخلاف خاطره‌نامه که مجموعه‌ای از رویدادها و واکنش‌های فردی را به نمایش می‌گذارد، تنها بر واقعه یا مشاهده‌ای منفرد از زندگی فرد و نه در امتداد زمان تمرکز دارد. در اینجا لفظ «تک» برای تمیز این گونه نوشتاری از مفهوم «خاطره» به طور کلی به عنوان موجودی بالاصاله و فارغ از عینیت ساختارمند به کار رفته است. سابقه انتشار این

تک‌نگاشت‌ها به دهه چهل و مجله خاطرات وحید باز می‌گردد. چنانکه از آن پس نیز، تعداد زیادی از آنها، در روزنامه‌ها و مجلات متعدد به فراوانی و پراکندگی منتشر شدند. معمولاً تک خاطره‌ها بویژه پس از انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، در ساختاری مجموعه‌ای چاپ شده‌اند که در ادامه، از این گونه نوشتاری پُر رونق، به عنوان «تک خاطرات»، یاد خواهیم کرد.

شاید بتوان تک خاطره را نقطه میانی رودخانه مجازی زندگی نوشت دانست که انواع مختلف، از آن جهت که اغلب از خاطره بهره دارند، در آنجا هم‌پیوند می‌شوند. تک خاطره، واکنشی در برابر تأثیرپذیری انسان از یک تجربه و واقعه و تکه‌ای کنده شده از زندگی او است. تک‌خاطره را می‌توان در معنایی شبیه داستان کوتاه در نظر گرفت که در مقابل خاطره‌نامه یا اتوبیوگرافی، مانند سکانسی کوتاه اما معنادار از یک فیلم به بیان درمی‌آید. تک‌خاطره، عموماً در مجالی کوتاه، یک رویداد را در مکان و زمانی واحد پوشش می‌دهد و با وحدت تأثیر همراه است. این کوتاهی و فشردگی، هم به حجم و هم به زمانِ خاطره ناظر است.

۲.۲.۲.۴ تک خاطرات

گونه‌ای زندگی‌نوشت، شامل چندین تک‌خاطره است که غالباً در گردآوری آنها شباهت‌هایی از حیث سوژه، زمان و موضوع وجود دارد. بیان «خاطرات» در این اصطلاح برای ایفای مفهوم گردآمدن مجموعه‌ای از تک خاطره‌ها در یک مجلد است؛ اعم از آنکه بین آنها ربط و توالی وجود داشته باشد یا نباشد. ظهور غالب این نوع زندگی‌نوشت به دهه‌های اخیر و در موضوع جنگ تحمیلی مربوط می‌شود. گاه در برخی از آنها، هیچ ترتیبی در ارائه خاطره‌های منفرد وجود ندارد. اما معمولاً در تدوین و چینش تک خاطره‌هایی که گرد هم مجموعه‌ای را شکل می‌دهند، ترتیب زمانی و موضوعی رویدادها در نظر گرفته می‌شود.

گردآمدن تک خاطره‌ها در یک مجلد، همواره در جریان خویشتن‌نگاری صورت نمی‌پذیرد؛ بلکه گاه خاطره‌های کوتاه از یک یا چند راوی، به قصد فراهم آمدن اثری در بیان رخداد یا شرح زندگی فردی دیگر یا موضوع یا بخشی از آن، گرد می‌آیند. بنابراین چنانکه بیان شد ممکن است راوی در مجموعه تک خاطرات، یک فرد یا بیشتر باشد. نیز ممکن است راوی در این آثار همان سوژه باشد؛ یا سوژه در آنها، فردی غیر از راوی یا راویان خاطرات باشد.

جز روایت‌های منقطع، ویژگی دیگر تک‌خاطرات در برابر صورت‌های دیگر خاطره‌نگاری نظیر خاطره‌نامه‌ها و اتوبیوگرافی‌ها، سرعت بالای آنها است. تسلسل‌تند زمانی در میان خاطرات، موجب ربط سریع تک خاطره‌هایی است که در ساختار یک اثر، به ترتیب ارائه می‌شوند. این در حالی است که بیان رویدادهای زندگی در قالب آناری نظیر خاطره‌نامه یا اتوبیوگرافی، معمولاً با جزئیاتی بیشتر و در بستر زمانی طولانی‌تر انجام می‌شود.

۳.۲.۲.۴ خاطره‌نامه

نوعی زندگی‌نوشت است که به شرح مکتوب فرد از زندگی و تجربیاتش اختصاص دارد. به نظر می‌رسد این گونه نوشتار در فارسی را می‌توان معادلی برای مفهوم ممویر^{۴۳} در نظر گرفت. از منظر تاریخی در غرب، ممویر یا خاطره‌نامه، به طور خاص به معنای یک ژانر ادبیات غیرداستانی مشتمل بر روایت‌های مفصل زندگی، از اوایل قرن بیستم شناخته شده است. امروزه این گونه نوشتاری در غرب، به عنوان زیرشاخه‌ای از ادبیات بیوگرافیکال و هم‌مرز با اتوبیوگرافی تعریف می‌شود.

به طور خلاصه، خاطره‌نامه یک بازگویی متوالی نسبتاً مستقیم و سراسر از حوادث را شامل می‌شود که تنها بر قسمت‌هایی از روایت‌های زندگی انسان متمرکز است. خاطره‌نامه‌ها غالباً از سوی افراد مشهور، اثرگذار، سیاستمداران، فرماندهان نظامی و صاحبان حرفه‌های شناخته شده به نگارش درمی‌آیند و راویان، در آنها بیش از زندگی خصوصی تعمیم یافته در تمام عمر، به وجه متعین و بیرونی زندگی خود می‌پردازند. به عبارت دیگر، خواننده این آثار کمتر نسبت به زندگی شخصی و رشد روحی و روانی سوژه اطلاع می‌یابد؛ بلکه بیشتر با رفتارهای او و حوادثی که نویسنده در زمینه‌ای که خود تعیین کننده آن است، آشنا می‌شود و از این جهت شاید بتوان این آثار را به گزارش وضعیت موضوع یا حرفه‌ای که نویسنده در آن شهره است، در تبیین عرض زندگی و نه طول آن، نزدیک دانست. بسیاری از خاطرات جنگ جهانی اول از نمونه‌های اولیه این نوع نوشتار شناخته می‌شوند. ("Encyclopedia of Britanica", "memoir") در ایران نیز شکل‌گیری این گونه را می‌بایست به دو سه دهه اخیر بویژه در زمینه جنگ تحمیلی مربوط دانست. غالب خاطره‌نوشته‌های مفصل جنگ را بویژه از دهه ۱۳۸۰ تاکنون، می‌توان در شمار خاطره‌نامه‌ها گنجانند.

۱.۳.۲.۲.۴ انواع خاطره‌نامه

می‌توان از خاطره‌نامه‌ها تقسیم‌بندی‌هایی مختلف به اعتبار عوامل و عناصر متعدد، ارائه کرد. اما از آنجا که در مقوله زندگی‌نوشت‌ها، از ارائه زندگی‌سوژه در قالب نوشتار به منزله مهم‌ترین ملاک برای تشخیص این آثار یاد کردیم، در ادامه به اعتبار نقش فاعلی سوژه در شکل‌گیری مکتوب خاطره‌نامه‌ها، از دو گروه عمده در این دست نوشته‌ها یاد خواهیم کرد:

الف. خاطره‌نامه خودنوشت: که نوع اصیل آن است و در آن، سوژه به نوشتن خاطرات خود اقدام می‌کند.

ب. خاطره‌نامه بازنوشت: نگارنده در این نوشته‌ها به نوشتن خاطرات فردی دیگر اقدام می‌کند و شأن او بنا به انواع و روش‌های مورد اتخاذ، تنها از حیث تقریر، ویرایش و بازنویسی روایت‌های شفاهی زندگی سوژه قابل تعریف است که گاه نیز با تحقیق و تکمیل‌نویسی همراه می‌شود. اساساً علت به وجود آمدن این دست نوشته‌ها، بویژه در خصوص رویدادهای ایران پس از انقلاب و جنگ تحمیلی، ویژگی غیرآکادمیک خاطره‌نویسی از طرفی و همگانی شدن نوشتن و اقبال عامه مردم، اعم از نویسندگان حرفه‌ای و افرادی است که توانایی، تجربه و حتی سواد کافی برای نوشتن ندارند. زاویه دید و روایت در این دست خاطره‌نامه‌ها که تحت عنوان «خاطره گفته مکتوب» یا «خاطره شفاهی مکتوب» نیز از آنها یاد شده^{۴۴} کاملاً متوجه شخصِ راوی است.

۴.۲.۲.۴ اتوبیوگرافی

کلمه اتوبیوگرافی برای بیان روایت‌های شخصی تا اواخر قرن هجده و اوایل نوزده سابقه نداشته (مقدادی، ۱۳۹۳: ۲۰۶) و برای آدای این مفهوم از ممویر که ما آن را معادل خاطره‌نامه در نظر گرفتیم، استفاده می‌شده است. مفهوم اتوبیوگرافی، زندگی‌نامه شخصی، خودزندگی‌نامه یا خودسرگذشت‌نامه، که پس از رنسانس و نهضت رمانتیک در غرب رشد یافت، در آنچه ما امروز آن را زندگی‌نوشت می‌نامیم موقعیت مرکزی دارد. در اتوبیوگرافی، زندگی‌نامه فرد به قلم خود او به نگارش در می‌آید. (کادن، ۱۳۸۰: ۹۹)

۵.۲.۲.۴ تفاوت خاطره‌نامه و اتوبیوگرافی

قدمت واژه خاطره‌نامه در زبان انگلیسی از اتوبیوگرافی بیشتر است. حدایره‌المعارف زندگی‌نوشت^۱ سابقه کاربرد این مفهوم را از ابتدای قرن شانزدهم و برای دلالت بر هر ثبت شخصی از وقایع، نه مفهوم و محتوای تاریخ کامل زندگی می‌داند. حال آنکه کلمه اتوبیوگرافی تا اواخر قرن هجدهم و اوایل نوزدهم به کار نرفته است. در این زمان واژه اتوبیوگرافی برای روایت‌های شخصی از خود با توجه به تحولات بعد از رنسانس و نهضت رمانتیک به کار رفت. (Encyclopedia of life writing, 2001: 595) اما پس از رواج رویکردهای درون‌نگرانه و هویت‌شناختی از اوایل قرن بیستم که به تدریج نگاه خاطره‌نامه نویس‌ها را از تمرکز صرف بر موضوعات بیرونی جدا کرد و به کشف فردیت خود در متن واداشت، و از طرف دیگر با شناخت بسیاری از موضوعات اجتماعی و فرهنگی از سوی اتوبیوگرافی نویسان و افزایش تعامل آنان با جامعه، مرز میان اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه تا حدود زیادی، محو، غیر صریح و لغزنده شد.

خاطره‌نامه نویسی همچنان به منزله سستی نوشتاری در کنار اتوبیوگرافی، با ویژگی‌های منحصر به خود باقی مانده است؛ هر چند که حتی گاه در غرب نیز تمایز و نقاط فصل آنها بازشناخته و رعایت نمی‌شود، دو تفاوت عمده را می‌توان در این نوع نوشته‌ها تشخیص داد: اول آنکه خاطره‌نامه‌ها برخلاف خودزندگی‌نوشت‌ها که همه طول عمر را در بر می‌گیرند، تنها بر توسعه شخصیت راوی در گستره‌ای از دوره و بُعدی از زندگی او متمرکز می‌شوند. درحالی‌که شرح حال نویسی به زمان و گذشت سال‌های عمر نیاز دارد، در خاطره‌نامه وجود تنها فکر و عقیده و احساس و حادثه کافی است. به عبارت دیگر، خاطره‌نامه یک داستان طولانی از تولد تا قبل از مرگ نیست؛ بلکه ممکن است تکه‌ای از زندگی و پنجره‌ای به سوی آن باشد که از زاویه نگاه و لنز راوی مورد توجه قرار گرفته است. (Silverman, 2009: 125-127) دوم آنکه خاطره‌نامه‌ها برخلاف خودزندگی‌نوشت‌ها که به همه ابعاد و جنبه‌های مهم زندگی انسان توجه دارند، معمولاً بر دانش، موضوع یا بُعدی از زندگی او استوارند و پرداختن به سایر شئون آن در چنین آثاری تنها از حیث توصیف و تبیین جنبه‌های کلیدی و موضوع اصلی، اهمیت دارد. به عبارت دیگر، در اتوبیوگرافی، «داستان زندگی» فرد روایت می‌شود اما در خاطره‌نامه، «داستانی از زندگی» او به منزله حوادث برجسته و نقاط عطف زندگی سوژه تعریف می‌شود.

در کنار این دو مرز مشخص، نکاتی دیگر در تمایز این دو قالب نوشتاری قابل ذکر است. یکی از آنها به درجه تأکید هر یک بر خویشتن نویسنده و در مقابل، حوادث بیرونی ناظر است. نویسندگان اتوبیوگرافی در درجه اول به خویشتن به عنوان سوژه توجه دارند و شرح احوال و رویدادهای بیرونی در آنها، جنبه فرعی و مکمل دارد. اما خاطره‌نامه‌ها غالباً از سوی کسانی نوشته می‌شوند که حوادث و تجارب جمعی دارند و هدف‌گیری در آنها بیشتر به حضور «من» انسانی در اجتماع است تا درونیات فرد. از همین جهت خاطره‌نامه‌ها بیشتر، شخصیت‌ها را تاریخی می‌بینند و با خواندن آنها اطلاعات قابل توجهی درباره دوره‌ای تاریخی، رویداد، نهاد، هویت، گروه یا طبقه‌ای خاص نیز دریافت می‌شود. (Encyclopedia of life writing, v2, 2001: 595-596) فی‌الجمله، خاطره‌نامه‌ها، رویدادمحور و زندگی‌نامه‌ها، سوژه محور هستند.

در حالی که اتوبیوگرافی به منزله متنی تاریخی اغلب با مدارک و مستندات همراه است، در خاطره‌نامه، بازگشت فرد به گذشته اغلب با تکیه بر حافظه و از دریچه ذهن و قضاوت خود او است. از این جهت خاطره‌نامه‌ها نسبت به اتوبیوگرافی‌ها آزادی بیشتری دارند. همین ویژگی موجب می‌شود که این نوشتارها بتوانند جز کوشش در نوشتن واقعیت‌های گذشته، شامل درون‌نگری و تأملات گذشته باشند. شاید از این رو است که برخی، خاطره‌نامه‌ها را نزدیک‌ترین نوع زندگی‌نوشت به داستان در نظر گرفته‌اند. (El-zein, 2009: 3) به هر روی، اتوبیوگرافی به ما می‌گوید که بر اساس وقایع و حقایق تاریخی «چه اتفاقی افتاد؟» در حالی که در خاطره‌نامه غالباً این نیز اهمیت دارد که داستان زندگی «چه معنایی دارد و چرا این اتفاق افتاد؟»

۶.۲.۲.۴ خاطره‌نامه گزارشی

گزارش در معنای اصیل، شرح یا توضیح جزئیات وضعیت، موقعیت یا واقعه‌ای بر پایه مشاهده و تحقیق است که انواع گوناگونی دارد. (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۷۸) می‌توان از گزارش‌های اندک‌شماری که در آنها ردی از حضور نویسنده بر جای است، با عنوان «گزارش شخصی» یاد کرد. در همین گستره، منظور از خاطره‌نامه‌های گزارشی، آثاری است که در آنها، جریان سوم و گاه دوم خاطره‌نویسی، یعنی وقایع‌نگاری یا دیگرنگاری برجستگی دارد. در این دست آثار، «من» نویسنده یا گزارش‌نویس نه به منزله سوژه، بلکه در حاشیه روایت‌ها قرار دارد و شرح وقایع بیرونی و مشاهدات او انگیزه اصلی از شکل‌گیری نوشتار است. این آثار، معمولاً از تکیه صرف به حافظه فاصله دارند و گردآوری

و طبقه‌بندی اطلاعات نیز در آنها مورد توجه قرار می‌گیرد. ناگفته پیداست، نوشتارهایی را که نقش راوی یا گزارش‌گر در آنها بی‌مقدار است و در میان شرح مشاهدات و رخدادهای بیرونی، بازتابی از حضور و گفتار و رفتار او یافت نشود، اساساً از مقوله زندگی‌نوشت‌ها خارج اند.

۷.۲.۲.۴ سفرنامه

سفرنامه نوعی گزارش شخصی است که نویسنده در قالب آن مشاهدات خود را از اوضاع شهرها یا سرزمین‌هایی که بدان مسافرت کرده شرح می‌دهد و اطلاعاتی از بناهای تاریخی، مساجد، کتابخانه‌ها، بازارها، بزرگان، آداب و رسوم، موقعیت جغرافیایی، جمعیت و زبان اهالی و از این قبیل، در اختیار خواننده قرار می‌دهد. (رمزجو، ۱۳۸۲: ۲۱۲) نگاهی به سابقه تاریخی شکل‌گیری سفرنامه‌ها در ایران از قدمت آن در مقایسه با سایر انواع زندگی‌نوشت در تاریخ ادبیات خبر می‌دهد.

در سفرنامه‌ها شرح وقایع و حوادث و مشاهده، مقصود است (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۶۱۴) بنابراین راوی یا مسافر هر چند نه به منزله سوژه بلکه در مقام مشاهده‌گر، در مرتبه اول، به شرح رخدادهای بیرونی می‌پردازد و اغلب، تحقیق و گردآوری اطلاعات تکمیلی درباره آنها را پیش چشم دارد. سفرنامه‌هایی که در آنها اثری از حضور و نقش سفرنامه‌نویس به چشم نمی‌خورد، خارج از قلمروی مورد بحث به شمار می‌آیند.

۸.۲.۲.۴ یادداشت‌نامه

به گونه‌ای نوشته تقویمی و تاریخ‌مند که تجربه‌ها و روایت‌های زندگی فرد در آن نوشته می‌شود، یادداشت شخصی گفته می‌شود. (صنعتی، ۱۳۸۹: ۱۱۷) این اصطلاح تقریباً معادل Diary است که در غرب هر نوع نوشته‌ای اعم از ثبت وقایع، معاملات، مشاهدات، احساسات و عواطف و از این قبیل را شامل می‌شود.

یادداشت‌های روزانه معمولاً به چند ویژگی شناخته می‌شوند: آنها فشرده و مملو از اطلاعات هستند. رعایت اصل ایجاز از وجوه ممتاز آنها است؛ به طوری که معمولاً یادداشت نویس به بیان کلیات حالات و رخدادهای اصلی اکتفا کرده و از پرداختن به جزئیات و رخدادهای فرعی دوری می‌گزیند. دیگر آنکه، معمولاً یادداشت‌های شخصی، پایان و نتیجه ندارند. به علاوه، غالب این نوشته‌ها، به دور از تدوین و تنظیم و نیز تأمل و پرداخت هنری، و معمولاً به صورت فوری شکل می‌گیرند. (*Encyclopedia of life*)

29-267: v1, 2001) معمولاً یادداشت‌ها به جهت رعایت ظرفیت کم حافظه در نگهداری وقایع، به زمان‌های بعد موکول نشده و به موازات وقوع و سیر رخدادها در پایان روز نوشته می‌شوند. از این جهت، گاه به اعتبار اطلاق جزء بر کل، از آنها با عنوان یادداشت روزانه یا روزنگاشت یاد می‌شود.^{۴۵} برخی با اندکی تسامح، آن را نوعی خاطره‌نگاری دانسته‌اند؛^{۴۶} حال آنکه این دو، تاحدودی از هم متمایز اند. یکی از وجوه تمایز خاطره‌ها و یادداشت‌ها را می‌توان در تفاوت روایت همزمان و روایت گذشته‌نگر دانست.

یادداشت‌نویسی نیز همانند خاطره‌نویسی در زمره خودنگاری‌ها می‌گنجد که ممکن است در یکی از سه جریان خویشتن‌نگاری، دیگرنگاری و وقایع‌نگاری به نگارش درآید. طبیعی است چنین نیست که همه یادداشت‌ها به طور مطلق به یکی از این مقاصد توجه داشته باشند، بلکه سوگیری‌های اصلی و برجسته در این تقسیم‌بندی ملاک این طبقه‌بندی خواهد بود. در بسیاری از یادداشت‌ها نیز ممکن است دو یا سه جریان مذکور، به نحوی شناور و غیر قطعی در نظر آید.

بر اساس آنچه تاکنون ملاحظه شد، به طور متداول «یادداشت‌نامه‌های خصوصی»، «یادداشت‌نامه‌های سفر» و «یادداشت‌نامه‌های گزارشی»، سه گونه فرعی یادداشت‌نامه‌های شخصی را تشکیل می‌دهند.

۹.۲.۲.۴ دل‌نامه

نوعی یادداشت‌نامه شخصی است که در مقابل یادداشت‌هایی که موضوع آنها رویدادهای بیرونی است، همه یا بخش قابل توجهی از آن به حالات درونی سوژه نظر دارد. در ایران، بسیاری از این نوع زندگی‌نوشت که بازتاب رخدادهای عینی اطراف نویسنده و حتی رفتار و گفتار و شنیده‌های خود او در آن کم‌رنگ است، به جنگ تحمیلی و نوشته‌های سر در گریبان انسان‌های جنگ تعلق دارد. این دست نوشته‌ها که گاه از آنها به «دل‌نوشته» نیز تعبیر می‌شود، بر محور تک‌گویی استوار، و عمدتاً مشتمل بر شرح احوال روحی، مخاطبه خویشتن و محاسبه نفس است. این نوشتارها را می‌توان در کنار انواعی نظیر یادداشت‌نامه‌ها و نامه‌های خصوصی و وصیت‌نامه‌ها، بی‌واسطه‌ترین نوشته‌ها در بروز مکنونات نویسنده به شمار آورد.

عمده دل‌نامه‌های^{۴۷} موجود بر یکی از این سه قسم قابل تعریف اند: برخی به شیوه تک‌گویی درونی به منزله یکی از شیوه‌های جریان سیال ذهن^{۴۸} پدید آمده‌اند که در آن،

نویسنده هر آنچه از خود یا اطرافش، در ذهن متبادر می‌بیند فی‌البداهه به نگارش درمی‌آورد؛ در برخی از آنها، نویسنده به شیوه حدیث نفس یا خودگویی، به سخن گفتن با خویش مشغول می‌شود و در بیان مطالبی از شخصیت، افکار و احساسات خویش که گاه از مشاهدات و رویدادهای اطراف متأثر است، خود یا فرد و افرادی دیگر را - معمولاً غایب و بدون انتظار دریافت پاسخ - مورد خطاب قرار می‌دهد؛ بخش قابل توجهی از این نوشته‌ها، به محاسبه نفس و گاه عتاب آن اختصاص دارد.

۱۰.۲.۲.۴ نامه شخصی

نامه، هر گونه نوشته‌ای است که نگارنده به منظور ارتباط و اطلاع‌رسانی برای مخاطب خاص یا عام می‌نویسد. (سنگری، ۱۳۹۲: ۱۰۳) هرچند ظاهراً نامه‌های غیر رسمی را می‌توان ذیل یادداشت‌نامه‌های شخصی طبقه‌بندی کرد، برخی ویژگی‌های خاص این نوع نوشتار، موجب قلمداد آنها به منزله گونه‌ای متمایز از زندگی‌نوشت شده است که اساسی‌ترین آنها را می‌توان بروز برجسته عنصر خطاب، مربوط دانست. این مکتوبات بنا بر احتوای موضوعی - تنها بر خویشتن انسانی یا برخی رخدادهای بیرونی و مسائل اجتماعی در کنار مطالب خصوصی - به دو گونه فرعی نامه‌های خصوصی و نامه‌های عمومی قابل تقسیم‌اند. غالباً مخاطب در نامه‌های خصوصی، یکی از نزدیکان و در نامه‌های عمومی، گروه یا تعداد زیادی از افراد جامعه است. گفتنی است گاه مجموعه‌ای از نامه‌هایی که به لحاظ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ارزش تاریخی برجسته‌ای دارند، در قالب اثری مجزا منتشر می‌شوند.

۱۱.۲.۲.۴ وصیت‌نامه شخصی

وصیت‌نامه، نوعی نامه است که فرد پیش از مرگ یا شهادت خویش می‌نویسد تا عصاره اندیشه، خواسته و توصیه‌های خود را با مخاطب خاص یا عام در میان بگذارد. (سنگری، ۱۳۹۲: ۱۰۳) در کنار وصیت‌نامه برخی افراد مشهور که اغلب در آنها به موضوعات سیاسی و اجتماعی پرداخته می‌شود، تعداد زیادی از وصیت‌نامه‌های افراد عادی، حاوی اطلاعات و سفارش‌هایی از خویشتن وصیت‌نامه‌نگار هستند. این دست‌نوشته‌ها که می‌توان از آنها در زمره یادداشت‌های شخصی یاد کرد، اغلب در سال‌های پایانی عمر سوژه و دوران پختگی او به نگارش درمی‌آیند. هرچند این آثار عموماً در ساختار تک‌نگاشت نوشته می‌شوند، گاه بویژه درخصوص وصیت‌نامه‌های شهدای جنگ،

در قالب مجموعه‌هایی نیز به چاپ می‌رسند. وصیت‌نامه‌های خصوصی و وصیت‌نامه‌های عمومی دو نوع فرعی آن هستند.

۵. نتیجه‌گیری

۱. زندگی‌نگاری به منزله یکی از فروع گسترده و مهم تاریخ‌نگاری، با وجود سابقه‌ای دیرین در اغلب تمدن‌های بشری، یکی از رایج‌ترین و پُراقبال‌ترین گرایش‌های تاریخی - ادبی معاصر را شکل داده است. طی دهه‌های گذشته، بسیاری از پژوهشگران بویژه در غرب به واکاوی ابعاد گوناگون آن اهتمام ورزیده‌اند.

۲. گذشته از آثار تاریخ‌نگاران، اندیشمندان و شاعران متقدم ایرانی که می‌توان رگه‌هایی از توجه به خاطرات و زندگی خویشان را در آنها دنبال کرد، سابقه زندگی‌نگاری مدرن ایرانیان، حدوداً به دو قرن گذشته و به طور گسترده و خاص، به چند دهه اخیر باز می‌گردد. به‌ویژه آنکه، پس از پیروزی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، هزاران اثر در گونه‌هایی متنوع و بدیع شکل گرفت که تاکنون، به شایستگی مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار نگرفته است.

۳. پیشنهاد این مقاله، ملاحظه همه انواع نوشتارهای مشتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر، در قلمروی فراژانری به نام «زندگی‌نوشت» است. سه جریان «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری» و «وقایع‌نگاری»، مهم‌ترین جریاناتی هستند که در زندگی‌نگاری‌ها دنبال می‌شوند.

۴. می‌توان انواع نوشته‌های تاریخی - ادبی مبتنی بر ماجراهای واقعی زندگی انسان را به اعتبار جایگاه راوی در متن، به دو شاخه اصلی «زندگی‌نوشت‌های من - راوی» و «زندگی‌نوشت‌های او - راوی» تقسیم کرد. متداول‌ترین گونه‌های فرعی این آبر ژانر در قلمروی تاریخ و ادبیات فارسی، عبارت‌اند از: زندگی‌نامه، فرهنگ زندگی‌نامه‌ای، زندگی‌نامه، کارنامه، یادنامه، تک‌خاطره، تک‌خاطرات، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت‌نامه شخصی، خاطره‌نامه گزارشی، سفرنامه، دل‌نامه، نامه شخصی و وصیت‌نامه شخصی.

پی‌نوشت‌ها

۱. گفتنی است اولین کتاب‌شناسی‌های فراهم آمده در این موضوع نیز به خاطرات، یادداشت‌ها و اتوبیوگرافی‌ها مربوط می‌شود. «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی» یکی از آنها در این موضوع است که در قالب مقاله‌ای مفصل، حاوی اطلاعات ۲۷۰ کتاب خاطره و یادداشت، از رجال دیوانی عصر قاجار و پهلوی، رهبران و هواداران جنبش‌های سیاسی و شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی ایران است. ر.ک. اشرف، احمد، «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی»، ایران‌نامه، پاییز ۱۳۷۵، شماره ۵۶، صص ۶۳۹-۶۶۸؛ یکی دیگر از آنها نیز به همت احمد شعبانی و مشتمل بر اطلاعات ۲۲۶ اثر در این زمینه در دست است. ر.ک. شعبانی، احمد، «کتاب‌شناسی سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت و خاطرات ایرانی»، زنده‌رود، بهار ۱۳۷۴، شماره ۱۱ و ۱۰، صص ۲۶۵-۲۷۴
۲. علیرضا کمری با تفاوت قائل شدن میان «نگارش» و «نوشتن» در ثبت خاطرات، خاطره‌نگاری را متمایز از خاطره‌نویسی می‌داند. این مقوله در متن پیش رو مورد اعتنا نیست و نگارنده از هر دوی این واژه‌ها به منزله واژه‌هایی مترادف بهره برده است.
۳. ر.ک. فراگتر، برت، خاطرات نویسی ایرانیان، ترجمه مجید جلیلود رضایی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷
۴. دکتر سیف‌الله وحیدنیا، شاعر و نویسنده معاصر را شاید بتوان سلسله جنبان نهضت خاطره‌نویسی مدرن و پدر خاطره‌نگاری ایران دانست. او در سال ۱۳۴۲ کار انتشار مجله وحید را آغاز کرد. او در سال ۱۳۵۰ با حفظ امتیاز و چاپ وحید ماهانه و هفتگی، نشریه خاطرات وحید را نیز منتشر ساخت که تا سال ۱۳۶۸ ادامه یافت.
۵. حاصل مباحث نظری مطرح شده در گروه، حول محورهای چهارگانه خاطره‌شناسی، خاطره‌یابی، خاطره‌نگاری و خاطره‌پژوهی، در قالب سلسله مقالاتی به قلم غلامرضا کرباسچی با عنوان کلی «بخش خاطرات» در چندین شماره از مجله «یاد» در سال‌های ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ منتشر شد: بهار ۱۳۶۶، شماره ۶، صص ۱۳-۲۵؛ تابستان ۱۳۶۶، شماره ۷، ۱۵-۴۸؛ زمستان ۱۳۶۶، شماره ۹، صص ۲۹-۳۹؛ پاییز ۱۳۶۶، شماره ۸؛ بهار ۱۳۶۷، شماره ۱۰، صص ۳۱-۵۴؛ تابستان ۱۳۶۷، شماره ۱۱، صص ۳۵-۴۵؛ پاییز ۱۳۶۷، شماره ۱۲، صص ۷۰-۸۲؛ زمستان ۱۳۶۷، شماره ۱۳، صص ۲۷-۴۲
۶. او در کنار پرداختن به نظریاتی با محوریت تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری و تصحیح متون، به طور ویژه در مقالاتی متعدد و چندین کتاب مجزا به عنوان مؤلف، مصاحبه شونده یا سر ویراستار مجموعه مقالات، بیش از دیگران به حوزه خاطره‌شناسی، اعم از تاریخچه، مسائل نظری و بایسته‌های کاربردی، به طور جدی عنایت داشته است. برای مثال ر.ک. یادمانا: پنج مقاله درباره خاطره‌نویسی و خاطره‌نگاشته‌های جنگ و جبهه/دفاع مقدس، تهران: حوزه هنری، سوره مهر، ۱۳۸۱؛ با یاد خاطره، تهران: سوره مهر، ۱۳۸۳؛ پرسمان یاد، تهران: صریر، ۱۳۹۴.

۷. او که مترجم، داستان نویس و منتقدی سرشناس است به خاطره‌نگاری نیز عنایت داشته است. از همه مهم‌تر، رک. «یادهای ما»، زنده رود، بهار ۱۳۷۴، شماره ۱۰ و ۱۱، صص ۷-۲۴؛ (گفتنی است مجله زنده رود از معدود نشریاتی است که بویژه در ۱۱ و ۱۰ و ۲۳ و ۲۴ به انتشار مقالاتی با موضوع زندگی‌نگاری توجه داشته است.) همچنین از اخوت کتابی در همین موضوع با نام *تقش‌هایی به یاد: گذری بر ادبیات خاطره‌نویسی* در راه است که بناست به زودی به همت نشر گمان منتشر شود.

۸. او در مقاله‌ای مفصل، به تاریخچه خاطره‌نگاری در ایران پرداخته است. رک. اشرف، ۱۳۸۸؛ همچنین در اثری دیگر به بن‌مایه‌های نظری شکل‌گیری خاطره و مقایسه آن با تاریخ و اسطوره پرداخته است. رک. «تاریخ، خاطره، افسانه»، بخارا، شهریور ۱۳۸۸ شماره ۷۱، صص ۱۸۰-۱۹۲ یا ایران نامه، پاییز ۱۳۷۵، شماره ۵۶، صص ۵۲۵-۵۳۸؛ «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی» نیز که پیشتر از آن سخن به میان آمد از اوست.

۹. جز کتاب‌شناسی‌ای که پیشتر از آن یاد شد، مقاله‌ای از او درباره خاطرات و زندگی‌نامه‌های خودنوشت بویژه از آن جهت که در زمره اولین آثار در این حوزه به شمار می‌آید قابل توجه است. رک. شعبانی، احمد، «بنیاد سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت؛ سرآغاز و انواع آن در متون فارسی»، زنده‌رود، بهار ۱۳۷۴، شماره ۱۱ و ۱۰، صص ۲۵-۳۳

۱۰. رک. دهقان، احمد، *خاک و خاطره؛ راهنمای خاطره‌نویسی جنگ*، تهران: صریر، ۱۳۸۶

۱۱. او در کتاب *برسمند خاطره* به مبحث خاطره‌نویسی با تأکید بر دوره انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی پرداخته است. رک. ایروانی، محمدرضا، *نگاهی تازه به خاطره‌نویسی و بررسی و نقد خاطرات آزادگان جنگ تحمیلی و خاطره‌نگار «د»*، تهران: صریر، ۱۳۹۰

۱۲. پژوهش او را می‌توان تکمله‌ای بر اثر برت فرگنر دانست. رک. عباسی، سمیه، *خاطره‌نویسی و جایگاه آن در تاریخ‌نگاری عصر قاجار*. تهران: سخنوران، ۱۳۹۶

۱۳. رک. محمد عبدالغنی، حسن، *زندگی‌نامه‌ها*، ترجمه امیره ضمیری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲

۱۴. رک. آزرین، برایان دی، *چگونه زندگی‌نامه بنویسیم؟* برایان د. آزرین، ریچارد سایر. تهران: سوره مهر، ۱۳۹۲

15. Osborne, Brian D., *Writing biography & autobiography*, London: A&C Black, 2004

16. Swayer, Richard V., *How to write biography & company histories?*, Missoula: Mountain Press Pub. Co., 1989, 1989

۱۷. رک. رضوانیان، قدسیه، *از سرگذشت‌نویسی به داستان‌نویسی (آیینی نو در نگارش)*، بابل‌سر: دانشگاه مازندران، ۱۳۸۸

۱۸. چندین مجموعه مقاله را می‌توان در این موضوع نام برد. برای نمونه رک. فروغی جهرمی، ۱۳۸۹؛ همچنین *تأملی در زندگی‌نامه داستانی دفاع مقدس*، به کوشش محمدقاسم فروغی جهرمی، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس، ۱۳۸۸
۱۹. او که به طور خاص در زمینه ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس اعم از شعر و نثر، آثار زیادی به انتشار رسانده، در کتاب دو جلدی *مفصل‌اخیر خود در کنار گونه‌های دیگر*، به مقولات نظری و بررسی آثاری در زمره خاطرات، زندگی‌نامه‌ها، زندگی‌نامه‌های داستانی نیز پرداخته است. رک. کافی، *غلامرضا، پژوهش‌نامه‌ی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*، ۲، ج، تهران، مجتمع فرهنگی عاشورا، ۱۳۹۳
۲۰. او آثاری نظیر *سفرنامه*، *خاطره*، *زندگی‌نامه*، *یادداشت* و *گزارش‌های شخصی* را با تمرکز بر موضوع جنگ، مورد توجه قرار داده است. برای مثال، رک. سنگری، ۱۳۹۲
۲۱. او در *آشنایی با ادبیات دفاع مقدس* به موضوع خاطره و یادداشت نویسی توجه کرده است. رک. صنعتی، ۱۳۸۹
۲۲. ابعادی از زندگی‌نامه داستانی با تمرکز بر آثار جنگ، در اثری از او کاویده شده است. برای مثال، رک. *مبانی زندگی‌نامه داستانی*، مهدی کاموس؛ دستیاران پژوهش سمیه علم‌زاده، رویا سلیمی، تهران: نشر شاهد، ۱۳۹۱
۲۳. رک. *فرهنگ‌نامه ادب فارسی*، ذیل *مدخل زندگی‌نامه خودنوشت*، صص ۷۶۳-۷۶۵
۲۴. برای مثال رک. کمری، *علیرضا، پرسیمان یاد*، جلسه سوم، صص ۴۵-۴۷؛ همچنین رک. کمری، *علیرضا. «زندگی‌نامه، خاطره، داستان»*. گفتگوی احمد شاکری با علیرضا کمری. مجله ادبیات داستانی. شماره ۱۰۵، دی ۱۳۸۵، صص ۲۴-۳۱
۲۵. تشبیه زندگی‌نوشت‌ها به رودخانه خروشان، برگرفته از مثال ویلیام سو است که در مقاله‌ای با عنوان "The Meandering River: An Overview of the Subgenres of Creative Nonfiction" در وب سایت اختصاصی نویسنده به آدرس <http://www.suewilliamsilverman.com> قابل ملاحظه است.
۲۶. نگارنده در تلاش است تا به یاری خدا، اطلاعاتی از منابع بررسی شده را در قالب کتابی جداگانه به انتشار رساند.
۲۷. علیرضا کمری در فصل دوم از مقاله اول با *یاد مانا*، خاطره‌نوشته‌های فارسی را با تأکید بر نوشته‌های جنگ با لحاظ شکل بیانی، موضوع و محتوا قابل تقسیم می‌داند. رک. کمری، *علیرضا، یاد مانا؛ پنج مقاله درباره خاطره نویسی و خاطره نگاشته‌های جنگ و جبهه*، تهران: سوره مهر، ۱۳۸۸، صص ۳۱-۵۰؛ نیز *طبقه‌بندی او در با یاد خاطره قابل توجه است*. رک. ۱۳۸۳، صص ۶۰-۶۹

۲۸. برای مثال با تأکید بر نقش عنصر روایت در اثر، می‌توان اقسام و انواع زندگی‌نوشت‌ها را در طیفی گسترده قرار داد که در یک سوی آن اتوبیوگرافی یا خاطره‌نامه‌ها و در سوی دیگر آن، یادداشت‌ها و نامه‌های شخصی قرار دارد. کوثری در طبقه‌بندی زندگی‌نوشت‌های جنگ، به اهمیت نقش عنصر روایت‌کننده نیز اشاره‌ای کوتاه دارد. رک. کوثری، مسعود. «خاطره‌نویسی، تحلیلی جامعه‌شناختی در هنر و ادبیات جنگ»، کتاب ماه هنر، تیر ۱۳۷۹، شماره ۲۲، صص ۳۸-۴۵

۲۹. در تقسیم‌بندی خاطرات بر انواع متسلسل و غیرمتسلسل، می‌توان از انواعی نظیر یادداشت‌ها و نامه‌ها در مقابل روایت‌های حاوی ماجراهای پی در پی زندگی یاد کرد.

۳۰. برای مثال یادداشت‌های شخصی، معمولاً بر دو قسم محتوا اشمال دارند: اول، آنچه افعال و افکار راوی در ارتباط با رخدادها، خارجی و مسائل بیرونی آنها را شکل می‌دهد که در واقع جایگاه آن‌ها ذهنیت و تفکر آدمی است و دسته دوم که فارغ از ماجراهای بیرونی، به کنش‌های درونی و سردرگریانه آدمی ناظر است و عموماً احساس و تلقی عاطفی و روحی مایه شکل‌گیری آنها است.

۳۱. ایروانی در بخشی از اثر خود، در کنار اشاره به طبقه‌بندی با لحاظ قالب، نحوه، زمان و ترتیب نگارش و نیز موضوع و محتوا، خاطرات را به لحاظ نوع پرداخت، بر سه دسته جزئی‌نگر، کلی‌نگر و بینابین قابل تفریع می‌داند. رک. ایروانی، ۱۳۹۰، صص ۲۱-۲۷

۳۲. مقولاتی که بتوان طبقه‌بندی را بر اساس آنها صورت داد، همچنان می‌تواند ادامه داشته باشد. برای مثال، حسین حداد در مقاله‌ای، زندگی‌نامه‌ها را از چند جهت اعم از طرز تلقی نویسنده، دامنه، تعداد شرح حال، سطح، زمان، مکان، تنظیم و تألیف بر اقسامی منقسم می‌داند. رک. حداد، حسین، «تفاوت‌ها و شباهت‌های زندگی‌نامه و داستان»، ادبیات داستانی، شماره ۱۰۴، آبان و آذر ۱۳۸۵، صص ۱۴-۱۹

۳۳. در این باره، رک. کمری، با یاد خاطره، صص ۷۶-۹۳

۳۴. رک. همان، ص ۸۰

۳۵. برگرفته از مقاله اینترنتی با عنوان «what is the difference between a memoir and an autobiography?» به آدرس <http://www.writersandeditors.com>

۳۶. تذکره‌های فارسی گاه با عناوینی نظیر مجمع، ریاض، حدیقه، روضه نیز خوانده می‌شود.

۳۷. برای اطلاعات بیشتر، رک. شمشیرگرها، محبوبه، «کارنامه‌ها؛ گنجینه‌ای در کتابخانه ملی»، مجله تاریخ شفاهی، شماره ۱۴، تابستان ۱۳۹۷، صص ۳۴-۳۹

۳۸. برای اطلاع بیشتر، رک. میرصادقی، جمال. ادبیات داستانی (قصه، رمانس، داستان کوتاه، رمان)، ویراست ۳، تهران: سخن، ۱۳۷۶. صص ۴۴۶۵-۴۷۱

۳۹. در یادداشت ویراستار فصلنامه زنده رود (شماره ۲۳ و ۲۴) پس از ذکر اصطلاحات مترادف این نوع، از قبیل «داستان خود»، «خویش‌مایه»، «داستان خودزندگی نامه‌ای»، «داستان حسب حال»، «داستان حدیث نفس» و «داستان زبان حال»، در نهایت اصطلاح «خویش‌داستان» برای ای‌فاد این مفهوم برگزیده شده است. در همین شماره، احمد اخوت و محمدعلی موسوی فریدنی نیز همین اصطلاح را به کار برده‌اند. رک. گراتون، جانی، «خویشداستان»، ترجمه محمد علی موسوی فریدنی، زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، ایستان و پاییز ۱۳۸۱، صص ۶۵-۶۸؛ همچنین: اخوت، احمد، «پیوستی بر خویشداستان»، زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز ۱۳۸۱، صص ۶۹-۷۲
۴۰. عبادیان در انواع ادبی، بین «خاطره» و «خاطرات» بدون هیچ گونه توضیح، اینچنین تمایز قائل شده که مبنای آن بر نگارنده معلوم نشد: «خاطره یک نوع ادب (ژانر) نوظهور در ادبیات جنگ است... خاطره را نبیستی با «خاطرات» که یکی از ژانرهای وقایع‌نگاری است به اشتباه گرفت». (عبادیان، ۱۳۷۹: ۲۳۶)
۴۱. برای مثال، سیروس شمیسا خاطرات را گونه‌ای زندگی‌نامه نویسی به شمار آورده است. (شمیسا، ۱۳۷۳: ۲۵۹)
۴۲. در این مقال، بنا بر تکرار تعاریف لغوی و اصطلاحی از خاطره و خاطره‌نویسی نیست. برای اطلاع از نمونه‌هایی از تعاریفی که تاکنون از این اصطلاح ارائه شده، رک. کمری، ۱۳۹۰، صص ۱۱۹؛ کرباسچی، غلام‌رضا، «بخش خاطرات»، زمستان ۱۳۶۷، شماره ۱۳، صص ۲۹ و زمستان ۱۳۶۶، شماره ۹، صص ۳۴-۳۵؛ ایروانی، ۱۳۹۰، صص ۷۵-۷۶
۴۳. memoir از لاتین memoria زیرمجموعه‌ای از ادبیات بیوگرافیکال در غرب به شمار می‌رود که امروزه در معنایی نزدیک به اتوبیوگرافی و در تلقی عوامانه، گاه به جای آن استفاده می‌شود.
۴۴. رک. کمری، ۱۳۹۰، صص ۱۲۲
۴۵. برای مثال رک. سنگری ۱۳۹۲، صص ۹۱
۴۶. برای مثال، رک. صنعتی، ۱۳۸۹، صص ۱۱۷
۴۷. این اصطلاح، بر ساخته اصغر رستگار است که در ترجمه مقاله‌ای از ویلیام گاس به کار برده است. رک. گاس، ویلیام، «هنر نفس؛ زندگی‌نامه خودنوشت در عصر خودشیفتگی»، ترجمه اصغر رستگار، فصلنامه زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز ۱۳۸۱، صص ۲۰
۴۸. برای اطلاعات بیشتر درباره این شیوه، رک. میرصادقی، ۱۳۷۶، صص ۵۰۷-۵۱۴؛ نیز، رک. فلکی، محمود، روایت داستان؛ تئوری‌های پایه‌ای داستان نویسی، تهران: بازتاب نگار، ۱۳۸۲، صص ۴۲-۴۴

کتابنامه

- اخوت، احمد (۱۳۸۱). «پیوستی بر خویشداستان»، زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز، صص ۶۹-۷۲.
- اشرف، احمد (۱۳۸۸). «سابقه خاطره نگاری در ایران»، بخارا، بهمن و اسفند، شماره ۷۴، صص ۳۳۹-۳۶۳. دایره‌المعارف بریتانیکا؛ <https://www.britannica.com>.
- دهخدا، علی اکبر. لغت‌نامه دهخدا.
- رزمجو، حسین (۱۳۸۲). *انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی*، ویرایش ۴، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰). *انواع نثر فارسی*، تهران: سمت.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۹۲). *ساحت‌های مطالعاتی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). *انواع ادبی*، تهران: فردوس.
- صنعتی، محمدحسین (۱۳۸۹). *آشنایی با ادبیات دفاع مقدس*. تهران: صریر.
- عبادیان، محمود (۱۳۷۹). *انواع ادبی: شمه‌یی از سرگونه‌های ادب در تاریخ ادبیات فارسی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فرمانفرمائی، منوچهر (۱۳۷۷). *خون و نفت: خاطرات یک شاهزاده ایرانی*، منوچهر فرمانفرمائی و رخسان فرمانفرمائی؛ ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- فروغی جهرمی، محمدقاسم (۱۳۸۹). *مقوله‌ها و مقاله‌ها: بررسی ادبیات دفاع مقدس، مجموعه مقالات و نشست‌هایی در موضوعات خاطره و شعر و داستان و زندگی‌نامه داستانی*، تهران: خانه‌ی کتاب: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- کادن، جان آنتونی (۱۳۸۰). *فرهنگ توصیفی ادبیات و نقد*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر شادگان.
- کمری، علیرضا (۱۳۹۰). «نگاهی دیگر پیرامون خاطره: خاطره‌نگاری و تاریخ (شفاهی) جنگ/ دفاع مقدس»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، مهر، شماره ۱۶۱، صص ۱۱۸-۱۲۷.
- گاس، ویلیام (۱۳۸۱). «هنر نفس؛ زندگی‌نامه خودنوشت در عصر خودشیفتگی»، ترجمه اصغر رستگار، زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز، صص ۹-۳۲.
- گراتون، جانی (۱۳۸۱). «خویشداستان»، ترجمه محمد علی موسوی فریدنی، زنده رود، شماره ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز، صص ۶۵-۶۸.
- مقدادی، بهرام (۱۳۹۳). *دانش‌نامه نقد ادبی از افلاطون تا امروز*، تهران: نشر چشمه.

انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی ۱۵۵

Encyclopedia of life writing: autobiographical and biographical forms (2001), editor Margareta Jolly, London: Chicago; Fitzroy Dearborn.

Silverman, Sue William (2009). *Fearless Confessions: A Writer's Guide to Memoir*, US: University of Georgia Press.